

A.N.MUSTAFAYEV

Bakı Dövlət Universitetini professoru

E-mail: a.mustafayev@yahoo.com

ZÜLQƏDƏR ELİNİN AZƏRBAYCANDA YAYILMIŞ OYMAQLARI*Aşar sözlər:* qayı türkləri, zülqədər eli, tatioğlu, şəmsəddin tayfası, oymaq*Ключевые слова:* Турки Гайы, племена Зюльгадар, племена Шамседдин-Ташыоглу, династия*Key words:* Turcs Gayi, Zulgardar tribes, dynasty Shamsaddin-Tathoglu

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğuna görə, Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində bir sıra türkdilli tayfalar, o cümlədən Zülqədərilər fəal iştirak etmişlər. M.Baharlıya görə, Ağ hunların övladlarından hesab olunan Qayı türkləri əvvəllər Qərbi Türküstanda yaşamışlar. Hülakilərin hakimiyyəti dövründə 200 min ailədən ibarət Qayı türkləri İran ərazisinə köçürülmüşlər. Onların məşhur tayfaları içərisində Qacar, Əfşar, Zülqədər, Ustaclı, Çoban və b. Mühüm yer tuturdu (1, 48-49).

Türk əsilli Zülqədər eli Həsən bəy Zülqədərin başçılığı ilə İranın Xorasan əyalətindən Anadoluya gələrək, Maraş və Əlbistan arasındakı yaylaq bölgəsində müstəqil bəylik yaratmışdır (2, 7). Anadoluda Zülqədər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatandan sonra onlar parçalanıb daha geniş ərazilərə, ilk növbədə isə Səfəvi əyalətlərinə yayılmışlar.

Məlum olduğu kimi, Osmanlı sultanı Səlim Yavus 1514-cü ildə məşhur Çaldıran döyüşündəki qələbəsindən sonra digər xirda feodal bəyliklər kimi, doğma ana babası Əlaüddövlə bəyin başçılıq etdiyi Zülqədər bəyliyi də aradan götürməyi planlaşdırmışdır. Babası şah İsmayıl qarşı döyüşməkdən imtina etmiş, hətta onunla ittifaq bağlamışdır. 13 iyun 1515-ci ildə osmanlılar ilə zülqədərilər arasında baş verən döyüşdə hökmdar baba Əlaüddövlə bəy məğlub edilərək, oğlanları və qohum-əqrabası ilə birlikdə edam edildi. Bununla da Anadoluda Zülqədər bəyliyi süqut etmiş oldu (3, 19).

Zülqədər elinin salamat qalmış tayfa və tirələrinin bir qismi Qızılbaş tayfa ittifaqına qoşulmuş və Səfəvilər dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. Görkəmli türkoloq Faruq Sümerin yazdığına görə, Səfəvi dövlətini quran tayfaların böyük əksəriyyətini Anadolu türkləri təşkil edirdi (4, 163). Bunların arasında isə Ustaclı (Ustahacılı), Rumlu, Təkəli, Şamlı, Əfşar, Qacar oymaqları ilə yanaşı, Zülqədər ulusu mühüm yer tuturdu. Zülqədər elinin əksər boyları I Şah İsmayıl qoşulmuşdu. Zülqədər tayfa başçıları Qızılbaş tayfa birliyində önəmli yer tuturdular. Şahın qorucubəşilərindən çoxu Zülqədər elindən idilər. Onların çoxu, o cümlədən sonuncu hömdarı Əlaüddövlə Səfəvi xanədanının müridləri idilər.

I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk çağlarından Şirazın idarəçiliyi "sultan" titulu daşıyan Zülqədər tayfa başçılarına tapşılırdı. Bunların arasında Əli Sultan Tatioğlu da var idi (5, 163). Bu faktdan aydın olur ki, Tatioğlu tayfası Azərbaycana köçməzdən xeyli əvvəl Şirazda məskunlaşmışdır. Görkəmli türk tədqiqatçısı Əli Sinan Bilgilinin yazdığına görə, Maraş torpağından bir çox türkmən tayfaları hələ Şeyx Heydərin dövründə Şimali Azərbaycana köçmüşdülər (6, 30-31).

Qızılbaş hərəkətinə qoşulandan sonra, xüsusilə Səfəvilərin siyasi hakimiyyətinin ilk mərhələlərində Şiraz vilayətində idarəçiliyi ələ alandan sonra Zülqədərillərin nüfuzu daha da artmışdır. Son orta yuzillikdən etibarən Şiraz və ətraf ərazilərdə onların sayı xeyli çoxalmışdır.

Zülqədrlərin osmanlılar tərəfindən sıxışdırılan hissəsinin bir qismi Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində məskunlaşmışdı. Bunu 1593-cü ilə aid "Osmanlı təhriir dəftəri"ndən və 1727-ci ildə tərtib olunmuş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftər"indən də aydın görmək olur.

Beləliklə, 12 boydan ibarət olan Zülqədər ulusu müxtəlif zaman kəsiyində Türkiyə, İran və Azərbaycan ərazilərində yayılmışdır (7, 22). Zülqədər bəyliyi ləğv ediləndən sonra torpaqları əllərindən alınmış Zülqədər camaatı müxtəlif yerlərə, o cümlədən Azərbaycana köçmüşlər (8, 57). Azərbaycana köçən Zülqədər boyları arasında Şəmşəddil, Tatılı, Hacılı, İmir (Eymuroğlu) tayfalarının törəmələri başlıca yer tutmuşdur.

Zülqədər ulusunun başlıca oymaqlarından biri olan Eymuroğlu oymağı Qarabağda Əmirli, Gürcüstanda İmirli adları ilə iz buraxmışdır. İndiki Tovuz rayonu ərazisindəki kəndlərin bir çoxu Eymur oymağının qalıqlarından ibarətdir (9, 29). Onların bir qolu Qarabağa gəlib Otuzikilərin tərkibinə daxil olunmuş, bir hissəsi isə Gürcüstan sərhəddinə yaxın civarda məskunlaşmışdır (10, 66).

Türk müəlliflərinin yazdığına görə, Eymur tayfası Azərbaycana gələndən sonra Gəncə, Qarabağ İrəvan ərazilərində məskunlaşmışdır. 1727-ci ildə Gəncənin Şəmkiir nahiyəsində onlar Qaraazıq, Kiçik Eyublu, Gulası, Qaraxanlı kəndlərində yaşamaqda idilər (11, 29).

Azərbaycanda Zülqədər elinin oymaqları, əsasən, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin Tovuz və Həsənsu nahiyələrində məskunlaşmışdır. Şəmsəddin oğulları sonrakı ədəbiyyatlara nədənsə, təhrif olunmuş halda Şəmşəddil formasında təkrarlanmışdır. Hətta mahal genişlənilib sultanlıq titulu kəsb edən zaman, yaxud Kaxetiyanın tərkibində məntəqəyə çevrilən vaxtda da bu təhrif olunmuş adı daşımışdır.

Zülqədər elinin ən böyük qollarından biri tarixi ədəbiyyatda çox vaxt həm də Hacılı kimi qeyd olunan Hacılar oymağı olmuşdur. Azərbaycanın indiki Ağdaş, Ağcabədi, Bərdə, Tovuz rayonlarındakı Hacılar, Şəmkiir, Gədəbəy, Bərdə, Tovuz, Goranboy, Tərtər, Göygöl rayonlarındakı Hacılı, yaxud Hacılı kəndlərinin böyük bir qisminin etnik kökü və mənşəyi şübhə yoxdur ki, Zülqədrlərin Hacılar oymağına bağlanır (12, 203-204).

Belə etnik bağlılıq Azərbaycanın digər bölgələrinə gedib çıxmış Zülqədər boylarının sonrakı tayfa və nəsilərində də izlənilir. Zülqədər bəyliyi süqut edəndən sonra onların bəzi tayfa və oymaqları Car, Tala və Cənubi Dağıstana yayılmışlar. Ləzgilər "z" səsinə, adətən, "b" səsi ilə əvəz etdiklərindən bunlara indi də "bulqədər" deyirlər (13, 109).

Zülqədər elinin böyük qollarından olan Şəmşəddil oymağı nisbətən sonralar, Səfəvilərin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində təşəkkül tapmışdır. Əslində isə Şəmsəddin tayfasının ilk rüşeymləri Zülqədər elinin tərkibində çox əvvəllər, hələ Anadoluda olarkən, bəylik dönəmində yaranmağa başlamışdır. Lakin bu oymaq Anadoluda hələ tayfa mərhələsini aşıb nahiyə və ya mahal forması kəsb etməmişdir. Şəmsəddin tayfasının mahal forması kəsb etməsi onların Gəncə-Qarabağ əyalətinə hicrət edib yayılmasından sonra baş vermişdir.

Şəmsəddin oymağının əhalisi Gəncə-Qarabağ əyalətinin Tovuz və Həsənsu nahiyələrində məskunlaşandan sonra inzibati-ərazi vahidinə çevrilmişlər. Məhz bu səbəbdən də Şəmsəddin tayfası öz adını həmin camaatın yayılıb məskunlaşdığı mahala vermişdir.

Şəmşəddil (Şəmsəddin) mahalının yaranma tarixini Anadoludakı Zülqədər bəyliyiinin süqut etməsindən sonra baş verən olaylarla izah etməyə çalışan A.Bakıxanov yazırdı: «Sultan Səlim 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə Şah İsmayıl qalib gəldi... qürurunun çoxluğundan Zülqədəröglü Əlaüddövlə bu iki padşahdan heç birini (Sultan Səlimi və Şah İsmayılı) tanımaq istəmirdi. Buna görə də Sultan Səlim onu cəzalandırmağı Fərhad paşaya əmr etdi. Əlaüddövlə öz tayfasından bir çoxu ilə bərabər öldürüldü. Sağ qalanlardan bəzisi Ruma dağıldı və bir hissəsi də sonralar Azərbaycana gəldi. Şəmşəddil mahalı bunlardandır (14, 109).

Azərbaycanda Şəmşəddil mahalının yaranmasını görkəmli rus şərqşünası İ.P.Petruşevski belə izah edir: Şəmşəddil, Zəyəm dairəsi və onun qərbindəki sahəni hələ Şah İsmayılın dövründən Şəmşəddil tayfası irsi ölkə kimi alıb. Şəmşəddil tayfasının adı ilə bağlı olan bu dairə sonralar Şəmşəddil adlanıb (15).

Şəmşəddil mahalının yaranmasına M.Vəlili (Baharlı) da öz münasibətini bildirmişdir: zülqədərlik ilk əvvəl Şirazda məskunlaşmışlar. Oradan da Kiçik Asiyaya köçüb Diyarbəkir və Mosulda oturdular. Burada qüvvətlənib bir xanlıq (bəylik - A.M.) düzəldilər. Bu məmləkəti 1378-ci ildən 1515-ci ilə kimi doqquz nəfər hakim idarə etdi... 1515-ci ildə bu bəylik Sultan Səlimə tabe edildi. Bu hadisədən sonra zülqədərlərin bir hissəsi Qafqaz Azərbaycanına keçdilər və Gəncə vilayətinin Şəmşəddil mahalında oturdular. Onlar orada indi də yaşamaqdadırlar (16, 49).

İlk vaxtlar Həsənsu, Axınca və Tovuz çayları hövzələrini əhatə edən Şəmsəddin mahalı tədricən böyüyüb sultanlığa çevriləndən sonra zülqədərlik Əsrək və Zəyəm çayları hövzələrinə də yayılmışlar. Bundan sonra Şəmsəddin mahalına digər Zülqədər oymaqlarının varisləri: Tatılı, Hacılı, Eynur, Dəmirçili, Cəmilli və b. qarışmışlar. Bu da təsadüfi deyildi. Azərbaycana köçüb gəlmiş Zülqədər tayfaları içərisində ən döyüşkən və hərbi cəhətdən güclü tayfa Şəmsəddinlilər olmuşdur. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi təhlükədə olan zaman, yaxud Osmanlı qoşunları tərəfindən zəbt olunan vaxtlarda onu qaytarmaq Şəmsəddin qoşununa həvalə olunurdu. Osmanlılara qarşı savaşa həmişə Şəmşəddil oymağının gücündən istifadə olunurdu. Şəmsəddin əmirləri və tayfa başçıları Səfəvi ordusunda və inzibati idarə sistemində bir sıra məsul vəzifələri tutmuş, sultan titulu almışdılar.

Şəmşəddil oymağı Öksüzlü və Əmirli icmalarına ayrılırdı.

1727-ci ilə aid Osmanlı dönməsində tərtib olunmuş «müfəssəl dəftər» əsasən Gəncə-Qarabağ əyalətinin Tovuz və Axınca nahiyələrində məskunlaşmış Dürrəxan, Saatlı, Kosalar, Fərzəli, Qəlbiməli və Vahidli kəndlərinin əhalisi əslən Şəmsəddin tayfasından olan Öksüzlü camaatından ayrılmışdır (17, 241-243). Adı çəkilən arxiv sənədindən məlum olur ki, Əmirli kəndi Ərəbli, Qaraxanlı və Gülhacı obasından ibarət olmuşdur (18, 248-250). Osmanlı təhrir dəftərinin tərtib olunmasından (1727-ci ildən) ötən müddət ərzində Şəmsəddin tayfasına məxsus kəndlərdən Yuxarı və Aşağı Öksüzlü, Vahidli və Qaraxanlı kəndləri öz yerlərində sabit qalmışdır.

Görünür, Şəmsəddin oymağının digər kəndləri bu arada baş vermiş olaylar üzündən başqa yerə köçməli olmuş, yaxud hansı bir səbəb nəticəsində qeyb olub mahalın coğrafi xəritəsindən silinmişlər. Məsələn, son orta əsrlərin sonlarında, xüsusilə Şəmşəddil sultanlığı Nadir şahın göstərişi ilə Gürcüstan valisinin təbəçiliyinə verildəndən sonra baş verən mürəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi münaqişələr nəticəsində sultanlığın əhalisinin bir qismi gürcü valisinə tabe olmaq istəməyib Azərbaycan xanlıqlarına hicrət etmişlər. Ədəbiyyat materiallarından göründüyü kimi, gürcü valisinə tabe olmaq istəməyən 3200 şəmşəddil ailəsi mahalın ərazisini tərk edib başqa xanlıqlara, ilk növbədə isə Gəncə xanlığına köçmüşdür (19, 233). Məhz bu səbəbdən də Tovuz rayonunun Xatınlı sovetliyinə daxil olan Qaraxanlı kəndi əhalisinin bir qismini eyni adla Ağcabədi rayonunda, Çatax sovetliyindəki Hacılar kəndinə həmin adla Ağdaş, Ağcabədi, Bərdə, Kəlbəcər, Laçın rayonlarında, Hacalı kəndinə Zəngilan, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında rast gəlirik (20, 203-204).

Maraqlı haldır ki, Azərbaycan toponimiyasında nə Zülqədər, nə də Şəmsəddin (Şəmşəddil) etnoniminə təsadüf olunmur. Lakin Tovuz rayonundakı müasir Hacılı kəndinin keçmiş adının Şəmşəddil olduğu ədəbiyyat materiallarından aydın görünür (21, 56).

Həsənsu nahiyəsində: Tatılı, camaatından ayrılmış Aşatan, Əmirqulu, Mikayılı, Yarabdallı, İmamqulubəy, Köhnəqışlaq kəndləri məskunlaşmışdır.

Tovuz nahiyəsində: Əlibəyli (Aran Tatılı camaatından), Dürrəxan (Öksüzlü camaatından), Hacıəli (Əlibəyli camaatından), Ərəbli (Əmirli camaatından) kəndləri məskunlaşmışdır.

Axınca nahiyəsində Öksüzlü camaatından olan Fərzəli, Qəlbiməli, Vahidli, habelə sakinləri tərk edilmiş Saatlı və Kosalar kəndləri məskunlaşmışdır.

Əsrik nahiyəsində sakinləri tərk olunmuş Yenilək kəndindən əlavə Lək camaatının yaşadığı qeyd olunur. Sonuncu kənd Əsrik və Axınca nahiyələrində qışlayır, Qaraqaya nahiyəsində yaylaqlayırdı (22, 245-259).

Yuxarıda gətirilən faktlardan göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin orta əsr mərhələsində Zülqədər tayfaları yaxından iştirak etmiş və etnik təmərküzləşmədə çox mühüm rol oynamışlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. M.Vəlili(Baharlı).Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. B.,1993.
2. Ə.Çingizoğlu,N.Məmmədova.Zülqədər eli. B., 2011.
3. Yenə orada.
4. F.Sümer.Oğuzlar.B.,1992.
5. Qızılbaşlar tarixi. B.,1993.
6. Ali Sinan Bilgili.Azərbaycan türkmənləri tarixi. Türklər özəl sayısı. Ankara, 2002, cild 7.
7. Türk ensiklopediyası.,Dulkadır eli. Bax:Ə.Çingizoğlu, N.Məmmədova. Göst əsəri.
8. Ali Sinan Bilgili.Azərbaycan türkmənləri tarixi VII cild, Ankara, 2002.
9. Ə.Çingizoğlu, N.Məmmədova.Göst.əsəri.
10. Yenə orada.
11. Ali Sinan Bilgili. Göst. əsəri.
12. Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü.B.,1979.
13. A.Вакıханов.Гүлүстанı-İрәм В.,2001.
14. А.Бакыханов. Эцццстани-Ирям. Б., 2001.
15. И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-нач. XIX вв. Л., 1949.
16. M.Vəlili (Baharlı). Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. B., 1993.
17. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (1727). B., 2006.
18. Yenə orada.
19. О.П.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII-XIX вв. Б., 1965.
20. Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. B., 1979.
21. Г.А.Гейбуллаев.Топонимия Азербайджана. Б., 1986.
22. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (1727). B., 2000.

А.Н.МУСТАФАЕВ

профессор Бакинского Государственного Университета

РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПЛЕМЕНИ ЗЮЛЬГАДАР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Данная статья посвящена проблеме этнической истории являющейся одной из важнейших в азербайджанской исторической этнографии. Часть династии Зюльгадар была

поселена на территории Северного Азербайджана, в области Товуза т Гасансу, Гянджа-Гарабахской провинции. Особое место среди них занимали династии Шамсадинов и Татыоглу.

A.N.MUSTAFAYEV
Baku State University

DESSIMINATION DYNASTY TRIBE ZULGADAR IN AZERBAIJAN

Prersent article is dedicate to the ethnic problem in history of Azerbaijan as the main component in historical ethnography of Azerbaijan. One of the part dynasty were migrated to Azerbaijan teritory, in district area Tovuz and Ghasansu Ganja-Karabakh province.

Basiclly place among of these dynasty is a dynasty of Shamsaddin and Tathoglu.

Rəyçilər: dos. H.Məmmədov, t.e.d.Q.S.İsmayılov
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix Fakültəsi Elmi şurasının 08.07.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdü (pr. №05).